

Щоправда, майже всіх німців і поляків чекісти виселили з них саме через те, що ці національні райони перебували на кордоні.

Цілеспрямована русифікація українців (поки що тільки за межами їхньої власної республіки) покликана була зменшити загрозу для цілісності радянської імперії. Цю загрозу в Кремлі вбачали в самому існуванні України та українського народу.

Після грудневих постанов 1932 р. з'явилися дві українізації — петлюрівська і більшовицька. Всі небажані для Кремля наслідки українізації тепер можна було вносити на карб петлюрівців.

Підбиваючи перші підсумки чистки партійних і радянських установ від однодумців М.Скрипника, секретар ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) У П.Постишев на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У заявив про утворення в українській партійній організації націоналістичного ухилу, який почав «змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу». Саме на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні.⁶⁸

На початку 1938 р. в Україну приїхав на постійну роботу М.Хрущов. З призначенням його на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У з лексики українських керівників зникли такі поняття, як українізація і великодержавний шовінізм. Без оголошення будь-яких офіційних документів про припинення кампанії українізації почалася неприхована русифікація всіх сфер суспільно-політичного і культурного життя. Та перебіг подій, у першу чергу міжнародних, змусив керівників Кремля відкласти свої наміри.

4. Радянська політична система в добу сталінського штурму

26 травня 1922 р. В.Ленін зазнав першого удару хвороби, внаслідок чого на кілька місяців утратив можливість впливати на діяльність органів влади. За його відсутності на перший план в партії висувалася фігура Л.Троцького. З метою протидії йому Л.Каменєв, Г.Зінов'єв і Й.Сталін об'єдналися в «трійку». Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому працівників на відповідальні посади в партійному апараті.

На порозі смерті Ленін зрозумів, що для забезпечення стабільності влади потрібні організаційні реформи. Він запропонував збільшити кількість членів ЦК РКП(б) до 50-100 осіб за рахунок найбільш авторитетних представників робітничого класу. Це могло запобігти розколу, яким у його відсутність загрожувало протистояння Троцького і Сталіна. Він також запропонував перетворити пленуми ЦК, які збиралися за регламентом один раз на два місяці, на партійні конференції за участі Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в

одне ціле з основною частиною Робсельінспекції, розширеної на 75-100 нових членів. Поповнити РСІ треба було робітниками і селянами, які добре зарекомендували себе на контрольній роботі⁶⁹.

Розширення складу ЦК і ЦКК за рахунок неапаратної частини партії і наділення спільних засідань обох вищих органів партії правами партконференції різко обмежувало компетенцію неформальних субцентрів вищої влади, які утворилися всередині ЦК. За нових умов політбюро, оргбюро і секретаріат утрачали право самостійного розв'язання політичних питань. За ними залишався тільки обов'язок готувати питання на розгляд конференції. Двомісячний інтервал між конференціями дозволяв розв'язувати не тільки проблеми стратегічного значення, як це робилося на конференціях і з'їздах, але й поточні питання.

Критикувати засновника партії ніхто не наважився, але й випускати зі своїх рук владу не бажали ні Сталін, ні його суперники. Ідея про збільшення членів ЦК була реалізована, проте замість робітників компартійне керівництво поповнилося апаратниками. Як і пропонував Ленін, ЦКК була об'єднана з РСІ і збільшилася у своїй чисельності, але за рахунок апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але їх не наділили правами конференцій. Об'єднані пленуми ЦК і ЦКК партії збиралися в основному для того, щоб придушувати за допомогою ленінської постанови «Про єдність партії» опозиціонерів у політбюро та інших керівних органах партії.

На чолі компартійно-радянської системи влади в Харкові стояв, як і в Москві, голова уряду. Десяток губпарткомів, з'єднаних в один кулак — партійну організацію України, завжди користувався підвищеною увагою в Кремлі. За статутом РКП(б), величезна партійна організація України мала не більше прав, ніж губпартком. Але на чолі її стояв Х.Раковський — старий друг Л.Троцького. Пануюча в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» у червні 1923 р. ухвалила рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В.Чубаря. Раковському було запропоновано перейти на дипломатичну роботу.

У жовтні 1923 р. Троцький звернувся з листом до ЦК і ЦКК РКП(б), в якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. Лист підписали 46 провідних діячів партії, в тому числі ті, хто в цей час або раніше працювали в Україні, — В.Антонов-Овсienко, Є.Бош, Я.Дробніс, Г.Пятаков, Х.Раковський, Т.Сапронов, Рафайл (Р.Фарбман), Т.Харечко та ін. У заяві сорока шести зазначалося, що партія дедалі поділяється на призначуваних згори професійних партфункціонерів і членську масу, яка не бере активної участі в політичному житті. Стверджувалося, що секретарі парткомів під диктовку оргбюро ЦК РКП(б) штучно підбирають склад конференцій і з'їздів, у результаті чого останні перетворюються на розпорядчі наради партапарату.

Троцький і його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала

демократизації внутріпартійного життя, явно несумісній із диктатурою партії в суспільстві. Усі розуміли, що до початку протиборства зі Сталіним Троцького цілком влаштувало всевладдя компартійного апарату. Тому Сталін досить легко добився засудження заяви сорока шести в партійних комітетах. У жовтні та грудні 1923 р. відбулися розширені засідання політбюро ЦК КП(б)У за участі членів і кандидатів у члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. На обох засіданнях проти засудження виступив тільки нарком внутрішніх справ УСРР І.Ніколаєнко. За кілька днів після другого засідання ЦКК КП(б)У наклала на авторитетного наркома, якому підпорядковувалася й міліція, партійне стягнення зі звільненням із роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і бешкетування в районній міліції». Доля цього наркома служила уроком для тих, хто намілювався підтримати Троцького⁷⁰.

Остаточна поразка Л.Троцького визначилася в січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція ухвалила рішення посилити вербування до партії робітників із виробництва, забезпечивши цим приплив не менш як 100 тис. нових членів. За кілька днів помер В.Ленін, і кампанія була оголошена «ленінським призовом». Чергове масове вербування було здійснено з нагоди 10-річчя Жовтневої революції в листопаді 1927 — січні 1928 р. («жовтневий призов»).

Поділ РКП(б) на апаратну меншість і багатомільйонну членську масу розпочався після її приходу до влади, але посилювався в середині 20-х років XX ст. Масовими призовами і регулярною вербувальною роботою апарат на чолі з генеральним секретарем ЦК створював «під себе» цілком нову організаційну структуру. Поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього складу за соціальним походженням і життєвим досвідом. Державна партія розділилася на дві майже не сполучних одна з одною організації: будовану в формі середньовічного ордену нечисленну внутрішню партію і масову зовнішню партію. Правлячій олігархії зовнішня партія була потрібна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б), а з грудня 1925 р. — ВКП(б) на інструмент влади, надаючи їй вигляд звичайної політичної партії. По-друге, зовнішня партія була першим із «передавальних пасів» (поряд із радами, профспілками, комсомолом) від влади до населення. Без них диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі, тобто швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався апарат.

Сталін звертав особливу увагу на підпорядкування собі великої групи губпарткомів, очолюваних харківським субцентром влади. З часом його перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р. — генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е.Квірінг, хоча той добре прислужився під час усунення Х.Раковського з України⁷¹. Ця посада після відходу Леніна від справ стала і в центрі, і в республіках першою в системі влади. У квітні 1925 р. українським генсеком був призначений один з найближчих співробітників Сталіна — Лазар Каганович. Найменші

прояви опозиційності в українській парторганізації тепер нещадно виполувалися не тільки з Москви, але й з Харкова. У результаті Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в боротьбі спочатку з Л.Троцьким, потім з «новою опозицією» (Л.Каменєв і Г.Зінов'єв), надалі з об'єднаною опозицією (Л.Троцький, Л.Каменєв і Г.Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим правим ухилом у компартійному керівництві (М.Бухарін, О.Риков, М.Томський), якою супроводжувалась у 1928–1929 рр. відмова від непу. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії та державі. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки він був здатний здійснювати диктатуру.

Зовнішнім проявом лідерства Сталіна стали персональні зміни в складі політбюро ЦК. Пленум ЦК, обраного XIV з'їздом ВКП(б) 1 січня 1926 р., перевів у кандидати Л.Каменєва і поповнив склад політбюро людьми Сталіна: М.Калініним, В.Молотовим і К.Ворошиловим. У 1926 р. з політбюро ЦК були виведені Г.Зінов'єв і Л.Троцький, з кандидатів у члени політбюро — Л.Каменєв. Склад політбюро поповнив Я.Рудзутак. На пленумі ЦК, обраного XV партз'їздом у грудні 1927 р., до політбюро був уведений В.Куйбишев. На пленумі ЦК, обраного в липні 1930 р. XVI партз'їздом, з політбюро був виведений М.Томський і введені Л.Каганович, С.Кіров і С.Косіор. Грудневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК вивів з політбюро О.Рикова і ввів Г.Орджонікідзе. Отже, на кінець 1930 р. політбюро ЦК складалося з десяти осіб: Й.Сталіна (стаж перебування 12 років), М.Калініна (5 років), В.Молотова (5 років), К.Ворошилова (5 років), Я.Рудзутака (4 роки), В.Куйбишева (3 роки) і новообраних — Л.Кагановича, С.Кірова, С.Косіора, Г.Орджонікідзе. Уперше до вищого керівного органу ВКП(б) був обраний представник партійної організації національної республіки — С.Косіор. У складі кандидатів у члени політбюро перебували четверо партійних діячів: двоє з центрального апарату (А.Андрєєв і А.Мікоян) і двоє з України (Г.Петровський і В.Чубар)⁷².

Хоча Сталіну вдалося в 1920-х роках витіснити з політбюро ЦК противників, він ще залишався тільки «першим серед рівних». Його персональна диктатура була досить специфічною. Маючи не менше влади, ніж російські царі-самодержці, він повинен був, як кожний інший член партії, висуватися делегатом на черговий партійний з'їзд, а на самому з'їзді обиратися таємним голосуванням до Центрального комітету. Потім на пленумі ЦК, обраного з'їздом, йому доводилося турбуватися, щоб його обрали саме на ту посаду, яка давала йому «безмежну», за виразом Леніна, владу. Щоправда, це обрання проводилося вже відкритим голосуванням, і за звичаєм найстаріший віком член ЦК пропонував своїм колегам на затвердження кандидатуру генерального секретаря. Завжди існувала теоретична можливість назвати інше прізвище, і що потім? У системі влади, побудованій Леніним, панувала не людина, а посада.

Злам непу і перемога над правим ухилом у політиці ЦК ВКП(б)

відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М.Бухаріна і Й.Сталіна припинився саме через те, що сталінці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В.Леніним у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р. комуністичний штурм. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Сталін обґрунтував відновлення штурму такою заявою: «Робітники і маломісні верстви села матимуть повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?»⁷³. Керована новим вождем, партія знову поверталася на згубний курс ліквідації приватної власності та ринку і згортання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто позаринковий, обмін між містом і селом на засадах контрактації.

Сталінський штурм виявився більш успішним, ніж ленінський. Успіх був гарантований двома обставинами. По-перше, істотно зросли масштаби репресій. По-друге, зберігся грошовий обіг, який В.Ленін планував замінити тродами («трудовими одиницями»). Господарський розрахунок, який виник на державних підприємствах у роки непу, був збережений і поглиблений. Робітники могли обирати місце праці за власним бажанням.

Функціонування командної економіки визначалося характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси підпорядкованого їй суспільства так, як уважала за можливе. Індустриалізацію країни вона здійснювала в інтересах воєнно-промислового комплексу і галузей, які його обслуговували. У сталінського штурму була одна кінцева мета: перетворення СРСР на економічно розвинуту країну, здатну здійснювати на міжнародній арені наступальну політику.

У плануванні, фінансуванні й постачанні промисловість була поділена на групи «А» (виробництво засобів виробництва) і «Б» (виробництво предметів споживання). На розвиток групи «А» виділялися основні фінансові ресурси. Галузі групи «Б» фінансувалися за остаточним принципом. Група «А» складалася з галузей важкої, а група «Б» — з галузей легкої і харчової промисловості. Поділ був досить умовним, тому що важка промисловість давала певну частину виробів споживання, а легка і харчова — сировину та напівфабрикати для підприємств групи «А».

Започаткований XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. курс на індустріалізацію декілька років здійснювався в межах наявних ресурсів. Однак після затвердження в травні 1929 р. першого п'ятирічного плану темпи капітального будівництва в промисловості були істотно прискорені серією постанов ЦК ВКП(б). У грудні 1929 р. ЦК ВКП(б) видав ключову постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», за якою на підприємствах уперше запроваджувався господарський розрахунок.

Починаючи з 1930 р. у промисловості встановлювалися неможливо високі планові завдання по виробництву і капітальному будівництву з репресуванням тих керівників, які відставали від інших. На XVI партз'їзді Сталін заявив: «Люди, які базікають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів»⁷⁴.

Перехід до форсованої індустріалізації супроводжувався інфляційним випуском паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Велика промисловість України опинилась у розпорядженні загальносоюзних наркоматів. Від січня 1932 р. ВРНГ СРСР стала наркоматом важкої промисловості.

Індустріальна гонка призвела до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі були оголошені неминучими і цілком природними. Коли господарники наважувалися критикувати політику «підхльостування» (вираз самого Сталіна) промисловості шляхом затвердження вочевидь нереальних планових завдань, їх закликали до порядку репресіями. У 1928 р. чекісти організували «шкідницьку» групу з господарників та інженерів, які працювали головно в кам'яновугільній і металургійній промисловості України. «Шкідники» казали, що надвисокі темпи розгортання промисловості призводили до тяжких аварій. Саме в цих аваріях їх і звинувачували («шахтинська справа»). У суспільстві цілеспрямовано створювалася атмосфера психозу, пов'язана з викриттям «шкідників».

Стало звичним стверджувати, що колективізація селянських господарств виявилася необхідною для найшвидшої індустріалізації країни. Справді, індустріалізація здійснювалася в опанованому за рахунок селянства. Проте ця мета була не єдиною. Керівництво країни бажало включити багатомільйонне селянство в командну економіку. Для цього потрібно було позбавити селян приватної власності на засоби виробництва, яка забезпечувала їхню економічну незалежність, взяти під державний контроль виробництво і розподіл у країні продовольчих і сировинних сільськогосподарських ресурсів. Колгоспи і радгоспи були єдиною можливим на селі фундаментом для диктатури кремлівських вождів.

Партія здійснювала нову економічну політику через радянські органи влади. Ці органи ухвалювали закони, лише узгоджені попередньо в політбюро ЦК ВКП(б). Та в умовах штурму партійне керівництво все частіше починало оприлюднювати прирівняні до законів постанови, якими мусили керуватися всі органи влади. Своїми постановами ЦК ВКП(б) розв'язував соціальні, економічні, технічні та навіть технологічні проблеми.

Злам непу супроводжувався деградацією товарно-грошових відносин. Як і Ленін у 1920 р., Сталін був переконаний у тому, що можна

встановити безпосередній, тобто не опосередкований грошима, виробничий зв'язок між містом і селом. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів у будівництві соціалізму дедалі перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде врешті-решт замінений апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»⁷⁵.

Ключове значення для подальших подій, аж до голоду 1932–1933 рр. в Радянському Союзі, мав законотворчий акт, яким фактично скасовувався запроваджений X з'їздом РКП(б) продовольчий податок. Постановою ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» від 26 серпня 1929 р. відносини між містом і селом переводилися на цілком інші економічні засади – комуністичні. В цій постанові контрактація розглядалася як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»⁷⁶. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) узяв курс на суцільну колективізацію сільського господарства. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, в якій визначалися темпи колективізації по регіонах, а 30 січня ц. р. – таємну постанову про заходи з ліквідації «куркульських» господарств у районах суцільної колективізації.

Політика «підхльостування», яка в промисловості реалізувалася встановленням надвисоких планових завдань, у сільському господарстві мала інший вигляд. Протягом 1930–1932 рр. держава всупереч ухваленим нею ж постановам про обмеження заготівель певним максимумом (залежно від зібраного хліба) забирала в колгоспів практично весь вирощений урожай. Частина його пізніше повертали, щоб припинити масову смертність від голоду і не зірвати посівну кампанію.

Форсування темпів народногосподарського розвитку при цілковитому небажанні рахуватися з матеріальними інтересами робітників і селян викликало на початку 1930-х років глибоку економічну кризу і колосальне політичне напруження. Щось подібне спостерігалось тільки взимку 1920–1921 рр., перед запровадженням непу. З метою попередження соціального вибуху в Україні, яка голодувала другий рік поспіль, Сталін здійснив зимою 1932–1933 рр. конфіскацію під виглядом хлібозаготівель усіх селянських продовольчих запасів. Це призвело до Голодомору.

Застосування терору в страхітливих масштабах поєднувалося з радикальною зміною економічної політики. В другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) були істотно зменшені планові темпи промислового зростання. Це сприяло подоланню диспропорцій і кризових явищ у промисловості. Спільною постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січня 1933 р. економічні відносини між містом і селом були переведені на принципово інші засади. Держава визнала право власності колгоспів на їхню продукцію і дозволила реалізовувати її у вільній торгівлі

після сплати фіксованого натурального податку. Завдяки цьому колгоспний лад здобув певну автономію в радянській командній економіці. Хоч і в обмежених рамках, але в країні збереглися товарно-грошові відносини і ринок. Через ідеологічні причини приватна власність колгоспників на присадибне господарство (з точним означенням величини земельної ділянки і кількості худоби) була оголошена «особистою» власністю.

Сталінська «революція згори» здійснювалася шляхом масового терору. Той, хто не схвалював «генеральної лінії» Кремля на «соціалістичне будівництво», наражався на репресії. «Хто не з нами, той проти нас!» — таким було найбільш поширене гасло сталінської доби. Лестошами і загрозами Сталін змусив Максима Горького перетворитися на популяризатора терору. 15 листопада 1930 р. одночасно в «Правде» і в «Известиях ВЦИК» з'явилася стаття М. Горького «Якщо ворог не здається, його знищують». Це гасло стало доповненням попереднього.

У грудні 1931 р. Сталін зустрівся з німецьким письменником Емілем Людвігом, і той у розмові зауважив: «Мені здається, що значна частина населення Радянського Союзу відчуває страх, боязнь перед Радянською владою і що на цьому почутті страху до певної міри ґрунтується стійкість Радянської влади»⁷⁷. Сталін не підтримав цього судження, але й не потурбувався переконати письменника у протилежному. Інтерв'ю без усяких купюр було опубліковане в центральному органі ЦК ВКП(б) — журналі «Більшовик». Страх і ненависть культивувалися владою. Вони допомагали Сталіну перетворювати Радянський Союз на індустріальну країну ціною неймовірних жертв і вони ж були гарантією міцності його диктатури.

Номенклатурна частина партії була опорою сталінської диктатури. Функціонери, які очолювали партійні, радянські, комсомольські та профспілкові апарати, могли не турбуватися про своє становище, тому що кожна посада мала наперед визначений рівень матеріального забезпечення і пільг. Але вони повинні були служити вождю вірою і правдою. Одночасно внутрішня партія становила противагу органам державної безпеки, які теж будувалися як середньовічний орден — на засадах суворой ієрархічної підпорядкованості та залізної дисципліни. Керівництво централізованою системою органів політичної поліції Сталін замкнув на собі. Партійним і радянським органам влади на місцях чекісти не підпорядковувалися.

Непричетна до реальної влади зовнішня партія разом з профспілками і комсомолом повинна була тримати в полі зору держави кожну окремо взятую людину. Крім того, з рядових партійців і комсомольців формувався спеціалізований корпус секретних співробітників (сексотів) для непомірно роздуту апарату державної безпеки. Кожний з її агентів мав свою мережу сексотів, створювану, як правило, залякуванням.

Щоб попередити проникнення в партію «небажаних елементів», проводилися локальні і генеральні чистки. Найбільша за весь час існування

КПРС генеральна чистка була започаткована подіями, пов'язаними з українським Голодомором. Тоді Сталін переконався, що півмільйонна КП(б)У не може служити йому опорою в здійсненні терористичної політики⁷⁸. В ухваленій під диктовку голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В.Молотова постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. було вказано: «Оскільки в ряді сільськпарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилось змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т.п., що на ділі перетворює таких комуністів і партосередки в агентуру класового ворога, і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від більшовицько-середняцьких колгоспних мас, — ЦК і ЦКК КП(б)У постановляють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають довіру партії в рядах трудящих»⁷⁹. 10 грудня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про генеральну чистку партії. В УСРР з червня до грудня 1933 р. ця кампанія здійснювалася в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях, з травня 1934-го до січня 1935 р. — у Харківській, Дніпропетровській і Чернігівській областях, а також у Молдавській АСРР. Результати чистки оголосив голова ЦКК КП(б)У К.Сухомлин на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. Чистку пройшли 267 907 осіб, було виключено з партії 51 713 (19,3%)⁸⁰.

У липні 1934 р. був утворений Всесоюзний наркомат внутрішніх справ. Об'єднане державне політичне управління увійшло в новий наркомат як Головне управління державної безпеки. За кількістю штатних і позаштатних співробітників ГУДБ багатократно перевищувало наркомати. При НКВС створювалася Особлива нарада — орган, наділений правом виносити в адміністративному (позасудовому) порядку вироки на заслання, вислання або ув'язнення на строк до п'яти років. Майже одночасно до радянського законодавства була запроваджена стаття про зраду Батьківщини, до якої відносилися такі злочини, як шпигунство, розголошення військової або державної таємниці, втеча за кордон. Ці злочини каралися розстрілом, члени сімей підлягали ув'язненню на строк від п'яти до десяти років. Країну готували до сплеску гіпертерору.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С.Кірова. Цим же числом датувалася постанова президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» (відповідне рішення політбюро ЦК ВКП(б) було оформлено тільки через два дні опитуванням). Звідси видно, що секретар президії ЦВК СРСР А.Єнукідзе, чий підпис стояв під зловісною постановою, спілкувався тільки зі Сталіним.

Згідно з постановою, строк розслідування терористичних актів обмежувався десятьма днями, розгляд справ у суді проводився без участі

адвоката і прокурора, оскарження вироку і клопотання про помилування не допускалися, вирок виконувався негайно після винесення. Прокурорський нагляд за законністю в діяльності органів державної безпеки зі справ про державні злочини скасовувався. Особлива нарада та інші позасудові органи («двійки» і «трійки») за загального спрощення порядку судочинства різко розширили технічні можливості репресій.

Убивство Кірова використали, щоб продовжити генеральну чистку партії в інший спосіб — у вигляді перевірки і обліку партійних документів. Нова кампанія розтягнулася до вересня 1936 р. На весь цей час прийом до лав партії припинявся. Кількісний склад ВКП(б) істотно скоротився. Найбільших утрат зазнала українська партійна організація. На 1 квітня 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296 643 особи, тобто на 253 790 менше, ніж на 1 січня 1933 р.⁸¹

Втягнення селян до колгоспів, успіхи в індустріалізації й упокорення інтелігенції та фрондуячого компартійно-радянського апарату досягалися за допомогою масових репресій. Цим же випробуванням методом Сталін радикально змінив зовнішній вигляд радянської політичної системи без будь-яких змін в її суті.

Протягом 1917–1935 рр. зовнішнім зрізом політичного життя був конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Представники робітників, червоноармійців і селян утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, користувалися нібито всією повнотою влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально перебувала в руках обраних ними органів — виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали закони й здійснювали поточне управління, враховуючи накази виборців. Декларувалося, що ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих комітетів рад повинні визначати характер їхньої діяльності. Виборці мали право відкликати депутата в будь-який момент.

Складання наказів виборців, визначення кандидатів у депутати, забезпечення їх обрання на зборах робітників, червоноармійців і селян або з'їздах рад, контроль за діяльністю депутатів та їхнє відкликання за потреби — всі ці дії здійснювала структура, яка перебувала поза рамками Конституції. Без зовнішньої сили, яку уособлювала партія більшовиків, режим безпосередньої демократії був нежиттєздатним.

Узурпація влади парткомами відбувалася на особистісному рівні. Щоб депутати рад залишалися слухняним знаряддям компартійної диктатури, вони повинні були ретельно відбиратися парткомами. Рішення, які парткоми ухвалювали, втілювалися в життя через те, що представники радянських органів влади були членами партії і підпорядковувалися залізній дисципліні. Порушники дисципліни фіксувалися контрольними комісіями, позбавлялися членства в партії та передавалися каральним органам.

Узурпація владних функцій рад відтворювалася під час кожного оновлення їхнього складу. Тому вибори в радянські органи влади були для партії справою великої ваги. Вона розробила спеціальні виборчі процедури, які дозволяли штучно підбирати персональний склад радянських органів за всіма параметрами: класовим походженням, партійною належністю, демографічними ознаками.

Виборчими дільницями слугували підприємства, установи, військові частини, навчальні заклади. Для інвалідів, безробітних членів профспілок, дружин робітників і червоноармійців створювалися територіальні дільниці. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій, громадськості. Спосіб голосування (подачею записок, підняттям руки) визначали самі збори виборців. Як правило, вибори проводилися відкритим голосуванням. Людей, які бажали здійснити власний вибір, дисциплінували різноманітними способами: впливом начальства (оскільки вибори відбувалися на виробництві), через громадськість, яка займалася розподілом матеріальних благ, загрозою «випадання» зі списків виборців. Тому ті, кого не влаштовував формалізм виборчих процедур, воліли залишатися вдома.

Прямі вибори проводилися тільки в місцеві органи влади. Всі з'їзди рад від волосних (з 1923 р. — районних) до Всесоюзних формувалися з депутатів місцевих рад. Виборче начало тут зовсім не відчувалося. Списки майбутніх членів виконавчих комітетів відпрацьовувалися до виборів у партійних комітетах відповідного рівня, аж до ЦК ВКП(б).

Сталінська конституційна реформа почалася з опублікованого в лютому 1935 р. в газетах короткого повідомлення про те, що відбувся пленум ЦК ВКП(б), який запропонував змінити процедуру виборів: замінити нерівні вибори рівними, багатоступеневі — прямими, відкриті — закритими. Пленум ЦК запропонував внести до порядку денного чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про відповідні зміни в Конституції СРСР. Одразу після пленуму ЦК відбувся VII Всесоюзний з'їзд рад, який створив конституційну комісію під головуванням Й.Сталіна. 12 червня 1936 р. проект Конституції СРСР було опубліковано, і розпочалося тривале, майже піврічне, його обговорення на партійних зборах, зборах трудових колективів, за місцем проживання.

5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію. В ній проголошувалося, що в країні побудовано соціалізм. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося тепер формувати не за виробничими одиницями, а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Подібна еволюція влади була закономірною. Положення Основного закону мусили відповідати чинній з березня 1919 р. партійній програмі, а в ній наголошувалося, що позбавлення громадян політичних прав потрібне тільки як тимчасовий захід боротьби зі спробами експлуаторів відстояти або відновити свої привілеї. Вказувалося в програмі РКП(б) 1919 р. й на те, що «деяка» перевага в органах влади за пролетаріатом порівняно з «дрібнобуржуазними» верствами села є тимчасовою. Після проголошення перемоги соціалізму потрібно було відмовлятися від поділу населення за класовою ознакою в ході формування органів влади.

Принципові зміни в конституційних нормах не позначилися на реальній владі. Ради не були самостійною владою в своїй традиційній формі й не могли стати нею в парламентській формі. Контроль над державою та суспільством здійснював підвладний ЦК ВКП(б) апарат, про який у «конституції соціалізму, що переміг», навіть не згадувалося. Щоправда, у Конституцію СРСР 1936 р. уперше увійшло положення про Комуністичну партію, яка «являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»⁸². Це декларативне положення не мало нормотворчої сили і жодною мірою не розкривало диктаторської суті пануючої в країні системи влади.

Коли Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затверджував новий Основний закон, було оголошено, що вибори до Верховної Ради відбудуться «найближчим часом». Насправді вони відбулися тільки 12 грудня 1937р. Річне відтермінування виявилось потрібним, щоб належним чином підготувати до виборів номенклатуру та самих виборців. «Революція згори» повинна була завершитися велетенською кадровою чисткою. «Зачистка» мала на меті вберегти одноособовий контроль Сталіна над партією і суспільством від будь-яких випадковостей. Спроба багатьох представників компартійно-радянської верхівки скористатися механізмом таємного голосування для усунення диктатора зі складу ЦК на XVII з'їзді ВКП(б) виявилася невдалою. Вона показала, однак, зростаюче невдоволення керівних кадрів партії диктаторськими методами сталінського керівництва. Після з'їзду генсек ініціював зміни в законодавстві, які полегшували розгортання масового терору, і чекав слушного часу, щоб розпочати його.

Після ухвалення нової Конституції СРСР з'явилася можливість зробити компартійно-радянський апарат співучасником спрямованого проти нього ж терору. Скасуванням «ручної» системи виборів Сталін викликав вогонь на всю очолювану ним вертикаль влади. Справді вільні вибори становили величезну загрозу для апарату, який давно звик не відчувати залежності від електорату.

Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ-НКВС. Він потребував підтримки з боку апарату. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед перспективою вільних виборів. Тільки він, контролюючи органи державної безпеки, міг відвернути загрозу появи

на всіх щаблях радянського апарату влади нових людей. Апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла з собою для них нова конституція. Кожний розумів, що допомога у проведенні виборів може здійснюватися тільки у звичних для чекістів формах — шляхом дальшого розгортання державного терору. Ті, хто не погоджувався запрограмовано діяти в ситуації, створеній генсеком, мусили згоріти у вогні терору. Бажаючих посісти їхні місця не бракувало.

25 вересня 1936 р. Й.Сталін надіслав Л.Кагановичу, В.Молотову та іншим членам політбюро ЦК із Сочі телеграму (її підписав і А.Жданов), в якій містилася вказівка активізувати репресивну політику та змінити керівництво органами державної безпеки. Наступного дня на вимогу Сталіна наркомом внутрішніх справ був призначений М.Єжов. За ним зберігалися попередні посади — секретаря ЦК і голови.

У лютому-березні 1937 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б). Сталін заявив на ньому, що країна опинилась у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він звинувачував «безтурботних, добросердних і наївних керівних товаришів», які нібито втратили здатність розпізнавати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати «правильне рішення». Це був майже відвертий заклик до бунту проти керівників з великим, часто дореволюційним партійним стажем.

Заклик вождя не дав істотних результатів. Під час перевиборів партійних комітетів, проведених за вказівкою секретаріату ЦК ВКП(б) у березні-квітні 1937р., старі кадри здебільшого залишилися на своїх посадах. Тоді чистку партійних органів взяв на себе НКВС СРСР на чолі з М.Єжовим.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. поклав початок Великому терору. В ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони — морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження «ворогів народу», вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і рідних.

Винищення або ізоляція «антирадянських елементів» проводилися за спеціальними наказами по НКВС СРСР, нумерація яких починалася з двох нулів (найвищий гриф секретності). Кожний наказ підлягав попередньому затвердженню політбюро ЦК ВКП(б). Зокрема, були підготовлені накази по «куркулях», які повернулися в місця попереднього проживання з дозволу влади або нелегально, по репресуванню «німців-фашистів», поляків, «харбінців» (тобто колишніх працівників Китайсько-Східної залізниці, які повернулися до СРСР після її продажу). В другій половині 1938 р. Великий терор припинився. 24 листопада ц. р. Єжов був звільнений з посади наркома внутрішніх справ і незабаром репресований.

В УРСР органи державної безпеки заарештували в 1937–1938 рр. 265 669 осіб. У ці два роки були розглянуті справи 198 918 осіб. 62% від цієї кількості були розстріляні, 34,7% — відправлені у виправно-трудові табори ГУЛАГу, 2,1% — ув'язнені в тюрмах, 0,5% — засуджені до заслання, 0,3% — звільнені⁸³.

На Україну припала приблизно п'ята частина арештів і розстрілів, що відповідало її питомій вазі серед населення СРСР. Але Сталін нещадно розправився з керівництвом республіки. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом КП(б)У в червні 1937 р., 56 були оголошені ворогами народу. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10. Врятувався тільки Г.Петровський, який перебував у Москві та мудро подовжував своє відрядження.

У ситуації Великого терору було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур на виборах до Верховної Ради, які точилися під час обговорення проекту нової конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Сама думка про висування незалежного кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Карного кодексу.

Практика демократичних виборів вимагала, щоб у бюлетені друкувалися варіанти рішень. Виборець мав виявити свою волю активно, тобто позначкою в бюлетені. Організатори виборів не відступили від цієї практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: «Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть»⁸⁴. Примітка, на перший погляд, була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних».

Під час вільних виборів, навіть коли в бюлетені міститься тільки одне прізвище, голосуючий зобов'язаний визначити своє ставлення до кандидата в письмовій формі, тобто викреслити одне слово в альтернативній парі слів (згодний — незгодний). Однак організатори виборів здійснили підступне спрощення тексту бюлетеня: на ньому друкувалося тільки прізвище одного кандидата та назва колективу, який його висунув. Позитивне ставлення до кандидатури за цих умов виключало необхідність письмової фіксації. Виходило, що відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Кабінка ставала своєрідним тестом на лояльність режимові.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки. Виборці передавались у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх, оскільки на підприємствах і в установах усі перебували в економічній залежності від держави. Виборці стали залежними

від держави й на селі, тому що працювали в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували. Щоб вони проголосували як належить, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної обстановки переходило до органів державної безпеки. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції. В розпал репресій майже не знаходилося сміливців, котрі наважилися б скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних».

Якщо в українській історіографії 1920-ті роки називають національним відродженням, то 1930-ті роки — розстріляним відродженням. Чим пояснити цю різницю у ставленні кремлівських можновладців до України? Українська радянська державність мерехтіла на межі буття і небуття, але завжди була загрозою для Кремля. Побудова держави у вигляді федерації союзних республік із правом виходу кожної з них зі складу Радянського Союзу мала на меті знищити ґрунт для розгортання національного руху. Але радянські органи користувалися цілком реальними владними повноваженнями, у тому числі в національних республіках. Хоча ці повноваження могли паралізуватися партійними комітетами, вони становили загрозу для диктатури. Що більше українізувалася радянська влада в Україні, то більшою ставала загроза перетворення фіктивної національної державності на реальну.

У 1920-х роках перспективи радянської України здавалися обнадійливими. Слідом за М.Грушевським р.Збруч перетнули десятки тисяч галичан. Українці в сусідніх країнах сподівалися, що радянська державність в УСРР із часом стане реальною. Лідер впливової у Західній Україні партії націонал-демократів Д.Левицький у газеті «Діло» (лютий 1925 р.) писав: «На радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності». Та цим сподіванням не судилося здійснитися. Коли Сталін закріпив за собою вакантне місце вождя державної партії, УСРР опинилася в епіцентрі репресій. Існування найбільшої національної республіки на кордоні з Європою він тепер сприймав як виклик. Сталін знав лише один спосіб боротьби з потенційною небезпекою — превентивні репресії. Услід за спрямованим проти українських селян терором голодом посланець Сталіна П.Постишев розгорнув планомірне винищення української інтелігенції. Постгеноцидна Україна стала безпечною для Кремля. У 1934 р. Сталін дав згоду на перенесення столиці УСРР із пролетарського Харкова до національного центру — Києва.

Масова «зачистка» 1937–1938 рр. стала заключним акордом сталінської «революції згори». Влада наскрізь пропала соціальне середовище в Україні. У республіці практично зникли соціально-економічні і політичні структури дорадянського часу. Залишалося тільки тероризо-

ване й атомізоване населення, яке перебувало в цілковитій матеріальній залежності від держави.

На відміну від повністю репресованого в 1937–1938 рр. політбюро ЦК КП(б)У, вище компартійне керівництво у 1930-х роках залишалося більш-менш стабільним. Чисельний склад політбюро ЦК ВКП(б) між 1930-м і 1939 р. скоротився з 10 до 9 осіб. За цей час у вищому партійному керівництві збереглося основне ядро в складі 5 осіб – Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович, К.Ворошилов і М.Калінін, вибуло п'ятеро і увійшло четверо осіб. В основному ядрі провідну роль у репресіях відіграли Молотов і Каганович. Ворошилов добре прислужився в організації репресій у Червоній армії, які істотно послабили обороноздатність країни. М.Калінін був декоративною фігурою, яка уособлювала парадне конституційне обличчя компартійно-радянської системи влади.

Вибуття зі складу політбюро ЦК мало тільки одну причину – смерть. Природною смертю в січні 1935 р. помер В.Куйбишев. С.Кірова застрелили, Г.Орджонікідзе застрелився сам, С.Косіора і В.Чубаря розстріляли. Показово, що розстріляли тільки представників КП(б)У, хоч обох відкликали з України на відповідальну роботу в центр задовго до арешту. Поповнилося політбюро ЦК А.Андреєвим (у лютому 1932 р.), А.Мікояном (у лютому 1935 р.), А.Ждановим і М.Хрущовим (затверджені пленумом ЦК, що його обрав у березні 1939 р. XVIII партз'їзд).

Усі члени політбюро ЦК були висуванцями Сталіна і маріонетками в його руках. Разом із тим вони були функціонерами великого масштабу, здатними самостійно організувати діяльність відомств і територій. Розв'язуючи державні питання в межах своєї компетенції, вони вже спілкувалися не стільки між собою на офіційних засіданнях політбюро ЦК, скільки безпосередньо з генсеком і його технічними помічниками й апаратом⁸⁵. Найвідповідальніші рішення часто оформлялися в протоколі політбюро ЦК заднім числом і нерідко – опитуванням. Часто вождь реалізував свої задуми без офіційної постановки питання на політбюро ЦК і з людьми, які не входили до складу політбюро. Членство в політбюро все-таки було, так би мовити, парасолькою, яка захищала від чекістських репресій. Але вже кандидати в члени політбюро ЦК не мали такого відносного імунітету. Постишев, який здобув сумну славу ката української інтелігенції, і одіозний Єжов лягли під каток чекістів, щоб зняти кров зі сталінського френча. Колосальна країна стала безпомічною і паралізованою в руках кривавого диктатора через те, що в ній панувала радянська влада.

5. Політична система в останні роки сталінської диктатури

У другій половині 1930-х років остаточно склалася економіка, яку називали соціалістичною. Вона функціонувала не як живий організм, а за імпульсами ззовні, від планово-директивних органів. Проте бувають